

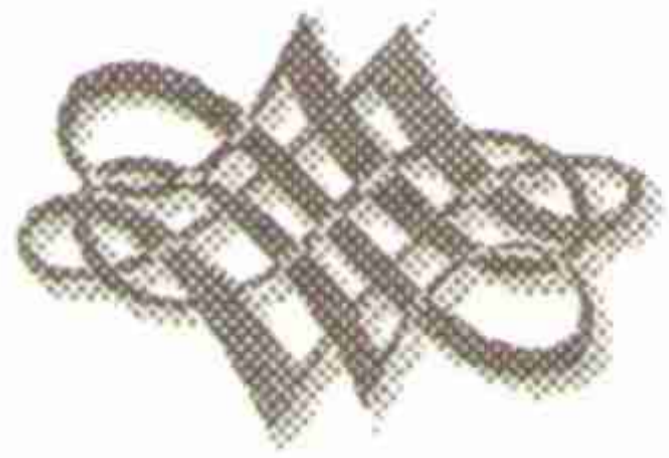
VII

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

Жам О.В. (м. Переяслав-Хмельницький)

МОНАСТИРСЬКІ МЛИНАРСЬКІ ЗАКЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХІХ ст.

Монастирі в історії України, зокрема, Правобережної, ніколи не були суто релігійними утвореннями. Вони завжди займали чільне місце в економічному, культурному, соціальному розвитку суспільства.

В економічному відношенні монастирі існували, розраховуючи лише на власні сили. Прибутки вони отримували від своїх угідь, від пожертвувань, від торгівлі продукцією власного виробництва. Важливою статтею грошових та матеріальних надходжень у монастирську скарбницю був продаж круп'яно-борошномельних продуктів, отриманих на монастирських млинах, а також здача цих млинів в оренду.

У ХІХ ст. На Правобережній Україні церква (монастирі) поруч з державою та поміщиками була найбільшим власником млинарських закладів. Шляхи появи млинів у монастирських господарствах різні. Значна кількість млинарських споруд накопичилась у церковному володінні в зв'язку з тим, що церква традиційно користувалась правом вільного і необмеженого млинобудування, тоді як інші соціальні суб'єкти та особливо приватні особи були в цьому обмежені практично аж до останньої чверті ХІХ ст. Велика кількість млинів церкві перейшла від осіб, які вирішили прийняти постриг і стати монахами, та була подарована пристарілими, бездітними власниками приватних млинарських закладів. Так, наприклад, Києво-Пустинно-Микільський монастир отримав в дарунок водяний млин в с. Іванинцях Київської губернії на річці Красній від купців Михайла Волчковича і Булгака Лисиччина. (14; арк. 2) Чималу групу монастирських млинів склали заклади, подаровані та передані з різних причин церкві урядом, казенними установами, відомими політичними і громадськими діячами. Наприклад, водяний млин на околиці Києва по дорозі на селище Гвоздов Києво-Видубецький монастир отримав від уряду. (15; арк. 5) А млин поблизу селища Трипілля подарував Києво-Михайлівському монастирю сам гетьман Богдан Хмельницький. (16; арк. 4) Починаючи з 2-ї пол. ХІХ ст., в умовах розвитку товарно-грошових відносин, здійснення промислового перевороту, реформування аграрного сектора економіки краю церква в особі монастирів сама активно займається спорудженням млинів. Так, у 1891 р. Києво-Печерська Успенська Лавра розпочала власними силами за своїм проектом побудову дерев'яного триповерхового водяного млина на два постави. Керував будівництвом млина економ Лаври ігумен Феодосій. Усі види робіт планувалося зробити силами ченців. Спорудження закладу обійшлося Лаврі в 1191 крб. 85 коп. сріблом. (10; арк. 1)

Точних і повних даних про кількість монастирських млинарських закладів на Правобережній Україні у ХІХ ст. немає. Та є підстави думати, що практично кожен монастир регіону, а їх на Правобережжі, наприклад, у сер. ХІХ ст., нараховувалося 37 (17 – у Київській, по 10 у Подільській і Волинській губерніях), мав свій власний млин, а часто й не один. (1; т. 1, с. 462)

Офіційним власниками церковних млинів вважалися губернські Духовні Консисторії, а розпорядчими органами – Духовні Собори. На найнижчому шаблі церковної ієрархії знаходилися монастирі, а точніше їх духовні управителі – настоятелі, і господарські – економі. Їм як раз і належала реальна повнота влади в питаннях управління млинарськими закладами, що проявлялося в отриманні від круп'яно-борошномельного виробництва основної маси прибутків, і прийнятті рішень про передачу млинів на тимчасове орендне утримання приватним особам.

Основну масу монастирських млинарських закладів складала традиційні водяні та вітряні млини. Причому водяні млини становили значно більшу в кількісному відношенні частку церковного млинобудування. Це і зрозуміло, адже з практичних міркувань млини як господарські будівлі тяжіли до монастирських дворів, а ті, в свою чергу, розміщувалися в тихих відлюдних місцях, здебільшого поблизу водоймищ, де й були відповідні умови для облаштування водяних млинів. Новітні модифіковані млинарські пристрої, як, наприклад, парові двигуни, вальцеві станки, просіювачі, трієри, хоч і були відомі церковним млинарям, але використовувалися ними мало. Взагалі нові види млинів, зокрема, парові, впроваджувалися у круп'яно-борошномельне виробництво монастирів повільно і слабо. Виняток при цьому становили хіба що монастирі столичного регіону як центру технічних інновацій краю. В цьому плані найбільш передовим можемо вважати досвід парового млинарства Києво-Печерської Успенської Лаври. Духовне керівництво Лаври регулярно застосовувало на своїх млинарських борошномельних закладах технічні і технологічні новинки як вітчизняні, так і іноземні. А в 1887 р. відкрило один з найкращих у Києві і в регіоні паровий млин. (9; арк. 1)

За призначенням всі церковні (монастирські) млинарські заклади поділялися на дві групи: господарського призначення і промислового. У кількісному відношенні перша група млинів була порівняно невеликою. Монастирські млини господарського призначення обслуговували переважно власні потреби, тобто задовольняли попит невеликої кількості споживачів (ченців) у

круп'яно-борошномельних продуктах і лише зрідка перемелювали за мірчук (десяту частину) зерно жителів навколишніх поселень. Самостійне забезпечення внутрішніх потреб монастирських мешканців у борошняних продуктах мали для монастирів важливе значення, оскільки в раціоні харчування ченців вони посідали значне місце. Обов'язково були присутні в усіх видах страв (буденних, святкових, церемоніальних) та у великій кількості споживалися впродовж тривалих постів. Розташовувалися млини господарського призначення "під рукою" – поблизу монастирів, на їх власній землі. Обслуговували їх, тобто забезпечували виробничий процес зазвичай самі ченці, якщо це чоловічий монастир, і наймані робітники, якщо жіночий. Ці млини були предметом особливих піклувань монастирських економів – завжди полагождені, укомплектовані, надійні в роботі. Підтвердження цьому знаходимо в документі, в якому описується технічний стан водяного млина Києво-Грецького Єкатеринославського монастиря в с. Петропавлівській Борщагівці Київської губернії: "...мельница настолько крепка, что может простоять не два-три года, а несколько десятков лет". І це після того, як млин вже безперебійно працював 22 роки (з 1854 по 1876 рр.) без жодної значної поломки (3; арк. 13 зв.)

Щодо технічних характеристик монастирських млинарських закладів Правобережної України XIX ст., то більшість цих млинів були комплексними, багатофункціональними підприємствами. Окрім того, що на них традиційно перероблялося зерно на борошно та крупи, часто ще й виготовлявся солод, крохмаль, перемелювалися фарба, крейда, вапно, валялося сукно, виготовлялися папір і дріджджі. Також від одного двигуна з млином (водяної турбіни, парового котла тощо) діяли лісопилні, молотарки, фоліші, пекарні, пивоварні. Так, наприклад, при паровому млині Києво-Печерської Успенської Лаври в останній чверті XIX ст. діяла потужна лісопильня. (9; арк. 17) А на водяному млині в Лаврському Либідському хуторі, крім борошна і круп, виготовлялося щороку до 3 тис. пудів ячмінного солоду, 200 пудів крейди для побілок, 300 пудів фарби. У ставку цього ж млина розводилася "лучшая в Киеве рыба". (10; арк. 1-4) Мав власну "рибну ловлю" при водяному млині на річці Веті в хуторі Круглик і Києво-Видубецький Михайлівський монастир. (11; арк. 46)

Більшість монастирських млинів незалежно від виду (водяні, вітряні, парові) і конструктивного типу (жорнові, вальцеві, мішані) були дерев'яними, монументальними, прості за формами, споруджені з місцевих матеріалів із застосуванням традиційних будівельних та декоративних прийомів. До комплексу млинових будівель входили і композиційно складали з млином цілісний архітектурний ансамбль різні господарчі будівлі. Їх кількість та видовий склад залежали від потужності млинів і різноманітності функцій, ними виконуваних. Чи не найбільшим за своїм

виробничим розмахом був водяний млин Києво-Софійського Митрополитського дому в с. Білгородцях Київської губернії на річці Ірпінь. Чотириповерховий млин з турбіною в 70 кінських сил, яка приводила в рух 6 жорнових поставів і 7 вальцевих станків, був пристосований до переробки всіх видів зернових культур – до 825 пудів за добу. При млині знаходилися: триповерхова комора для складування борошна, двоповерхова комора для зсипання висівок, елеватор для подачі зерна в млин, 5 будинків для проживання наглядача, крупчатника, робітників, службовців, орендаря, а також конюшня, погріб, "кухня", кузня, льодяник, 4 сараї, навіс, численні складські приміщення різного призначення. Крім житлово-господарчих будівель до послуг працівників млина були город, сад, сінокіс. (6; арк. 1-12)

За певних умов, про які йтиметься нижче, монастирі передавали частину своїх млинів (за винятком тих, які забезпечували внутрішні потреби монастиря) у тимчасове користування іншим особам. Таким чином ми підійшли до питання млинокористування, без якого висвітлення теми монастирського млинарства буде неповним.

Спершу розглянемо в загальних рисах ті причини, які зумовили відмову монастирів від можливості самостійно займатися млинарським промислом і надати право займатися цим заняттям іншим, задовольняючись лише отриманням орендної плати. Поширення віддачі монастирських млинів в орендне утримання можна пояснити отриманням з цього власником прибутків, не беручи при цьому на себе ризику, пов'язаного з виробництвом. Іншими словами, оренда дозволяла монастирям гарантовані прибутки (орендна плата вносилася, як правило, наперед) без зайвих турбот і витрат на виробництво.

Залежно від характеру орендного утримання монастирських млинів, терміну оренди і способу внесення орендних коштів розрізняли кілька видів оренди. Серед них найбільш характерною для монастирських млинів Правобережної України була дрібна (один заклад – в одні руки), довготривала оренда із змішаною формою оплати (орендар розраховувався частково грошима, а частково продукцією виробництва орендованого закладу).

Зупиняючись на складі осіб орендарів монастирських млинів, доводиться зазначити, що майже винятково поширеною на Правобережжі була оренда млинів євреями. Так, наприклад, з 1856 по 1860 рр. Орендарем млина Києво-Грецького Єкатеринославського млина був купець Нухім Немировський. (7; арк. 2) Водяний млин Києво-Видубецького Михайлівського монастиря на річці Веті орендували в різні періоди міщанин Пенхась Кагановський і купець Янкель Затуловський (11; арк. 46, 86). В 1871 р. Жаботинський Свято-Онуфрієвський монастир віддав на 4 роки в оренду свій водяний млин в м. Жаботині черкаському міщанину Шмілі-Лейбі Товаровському (3; арк. 3). Аналогічно вчинив Медведівський Миколаївський монастир, віддавши у 1870 р. в оренду водяний млин в с. Яничівці Чигиринсь-

кого повіту Київської губернії міщанину Бені Подольському. (4; арк. 1) В меншій мірі орендарями монастирських млинів виступали інші категорії місцевого населення. Наприклад, орендарем Свято-Троїцького монастиря був відставний поруччик Уланського Полка Аркадій Білевич. (5; арк. 1) Практично зовсім серед орендарів монастирських млинів не було іноземних підданих. Принаймні у досліджуваний період на Правобережжі України зафіксовано лише один випадок, коли монастирський млин взяв в оренду іноземець – уродженець Царства Польського Іосіф Лютинський. Орендодавцем виступив Києво-Братський монастир. Це був водяний млин в хуторі Слюдарці Київської губернії. (7; арк. 1) Важливою умовою отримання права орендного утримання монастирського млина, читаємо в одному з тогочасних документів (проект орендного договору) було християнське віросповідання особи, котра претендувала на оренду млина. (6; арк. 5)

Щодо механізмів укладання і забезпечення виконання орендних домовленостей, то вони були впродовж століття в основному сталими. Монастирські млини здавалися в оренду при допомозі торгів-аукціонів або шляхом переговорів між монастирями і претендентами на орендне утримання млинів. Практично це відбувалося наступним чином. Духовні консисторії доводили до відома населення через засоби інформації відомості про ті млини, які церковна установа планувала віддати в тимчасове утримання, а також повідомляли про дату, місце, час проведення аукціону і початкову ціну торгів. Бажаючі взяти участь у торгах заздалегідь подавали заявку на участь в аукціоні і вносили грошову заставу для забезпечення торгу. Відразу по закінченні торгів особи, за якими залишилися млини, мали доповнити цей завдаток до визначеної суми. Розміри завдатку були досить високими – складали майже третину від номінальної орендної суми і коливалися від 100 до 1000 крб. сріблом. Млин надходив у розпорядження особи, котра запропонувала на торгах найвищу ціну і найприйнятніші умови оренди. В орендній практиці часто траплялися випадки, коли через високу грошову заставу чи взагалі непомірну орендну плату бажаючих орендувати той чи інший заклад не було. Вони або не давали навіть початкової ціни, або ж взагалі на торги не з'являлися. Так, наприклад, сталося при здачі в оренду водяного вальцевого млина Києво-Софійського Митрополитського дому. На торги, назначені на 5 лютого 1886 р. в приміщенні Київської консисторії, ніхто не з'явився. Адже лише початкова ціна торгів склала вже 6 тис. крб. сріблом. (6; арк. 8)

Основним нормативним документом при укладанні договору на утримання млинів була орендна угода – так звана кондиція. Укладалася вона усно або письмово. Усна форма укладання орендної угоди в правовому відношенні була недосконалою і часто призводила до порушення домовленостей між сторонами. Така ситуація,

наприклад, виникла між купцем Нухімом Немировським і Києво-Грецьким Єскатеринославським монастирем у 1856 р. Через 2 роки оренди монастирського млина архімандрит Кирило, незважаючи на домовленість (усну), передав право на оренду млина греку Цензаракі, який запропонував вигідніші орендні умови. Немировському ж було запропоновано надати свідків і докази на підтвердження свої правоти. Судова тяганина затягнулася на роки. Справа не вирішилася на користь жодної зі сторін. (8; арк. 2-3)

Основним моментом договору, навколо якого базувалася вся орендна угода, було визначення розмірів орендної плати і прядку її внесення. Зазвичай орендні платежі вносилися наперед, авансом, помісячно, поквартально, або ж уся сума відразу. Розрахунки здійснювалися в присутності свідків і, по можливості, засвідчувалися квитанціями спеціального зразка або розписками. За несплату орендних грошей у зазначений термін призначалася пеня у розмірі 1-2 відсотків на кожний заборгований карбованець. По закінченні “пенного времени” (1-2 місяці) орендар позбавлявся права оренди.

На поч. XIX ст. орендна сума вносилася здебільшого натуроплатою – борошном та крупами. Так, наприклад, міщанин Єфстафій Лушаков, орендар водяного млина в с. Гвоздьові під Києвом Києво-Видубецького монастиря, кожну третину року давав монастирю по 50 четвертей житнього борошна, 5 четвертей пшеничного і гречаного, 2 четверті пшона і 3 четверті гречаних круп. Всього 65 четвертей продуктів “хорошого качества”. (12; арк. 4) А міщанин Пенхась Кагановський, котрий орендував інший водяний млин цього ж монастиря в хуторі Круглик, крім звичної орендної плати борошном і крупами, давав ще щороку монастирю по 15 пудів риби з млинового ставка “исключая плотву и мелкую”. (11; арк. 46) Згодом орендна плата стала виключно грошовою. Її розміри визначалися домовленістю сторін і коливалися від 100 до 3000 крб. сріблом на рік за один заклад. У цю суму включалася плата за користування прилеглими до млина спорудами та угіддями.

Поширеним явищем у практиці орендування монастирських млинів було недобросовісне ставлення орендарів до взятих зобов'язань. Наприклад, орендар водяного млина Києво-Видубецького монастиря купець Янкель Затуловський викрав у 1858 р. з орендованого ним закладу жорновий камінь. Знайти ні купця, ні краденого не вдалося. (11; арк. 90) Інший купець, Григорій Ваценко, який орендував в середині XIX ст. водяний млин цього ж монастиря в хуторі Круглик в тому ж 1858 р., спродавши монастирське житло, завезене у млин для помолу, втік, залишивши трьох членів своєї родини. (13; арк. 2 зв.) Та часом траплялися й випадки протилежного ставлення до домовленостей з боку орендарів. Так, орендар водяного млина Медведівського Миколаївського монастиря в с. Яничівці міщанин Бень Подольський не лише справно утримував млин, а й власним коштом придбав для нього но-

вий жорновий камінь, два нових колеса, один дубовий вал, вбив 16 нових дубових свай, перебив дах млина. При цьому матеріали використав "отличного прочного качества" на загальну суму 400 крб. сріблом. Ці кошти йому згодом були вираховані з орендної плати. (4; арк. 3)

Таким чином, аналіз основних рис млинарства монастирів Правобережної України XIX ст. дозволяє зробити ряд висновків.

Млинарство монастирів Правобережної України у досліджуваний період розвивалося своїм самобутнім шляхом, специфічність якого визначалася усамітненим способом життєдіяльності церковних установ, відірваністю від суспільного життя та науково-технічного прогресу.

Загалом монастирське млинарство розвивалося стабільно, попит мешканців монастирів у

продуктах його виробництва задовольнявся повністю, надлишок ішов на продаж. Прогрес способів виробництва відрізнявся повільністю, тяжінням до традиційної техніки, що була направлена на збереження давньої організації виробництва. Випадки раціоналізації виробництва траплялися рідко. Окремі розрізнені спроби запровадження технічних нововведень робилися хіба що монастирями столичного регіону.

Найбільшу стабільність серед монастирських млинарських закладів майже до кінця XIX ст. виявили традиційні водяні і вітряні млини. Поступово відповідно до соціально-економічних змін 2-ї пол. XIX ст. відбулося вдосконалення традиційного млинарства і доповнення його технічними новинками.

Примітки

1. Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – СПб., 1892.
2. Центральний Державний Історичний архів України. – Ф. 127, оп. 765, спр. 534.
3. Там само. – оп. 843, спр. 113.
4. Там само. – оп. 844, спр. 349.
5. Там само. – оп. 845, спр. 488.
6. Там само. – оп. 875, спр. 1560.
7. Там само. – оп. 876, спр. 206.
8. Там само. – спр. 326.
9. Там само. – ф. 128, оп. 1 Заг., спр. 2832.
10. Там само. – спр. 3035.
11. Там само. – ф. 130, оп. 1, спр. 962.
12. Там само. – оп. 2, спр. 763.
13. Там само. – спр. 835.
14. Там само. – ф. 220, оп. 1, спр. 635.
15. Там само. – ф. 533, оп. 3, спр. 1030.
16. Там само. – ф. 1407, оп. 2, спр. 61

